

Олександр ШНЯГІН
здобувач Національного
університету ДПС України

ПОНЯТТЯ І ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЇ ЗАХИСТУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Розвиток демократії у суспільстві передбачає в якості основної умови реальне гарантування прав і свобод особи. Однією із основних гарантій у цій сфері є забезпечення права особи на захист від кримінального переслідування, що виражається в реалізації функції захисту в кримінальному процесі.

Кримінально-процесуальне право України на сучасному етапі знаходиться в стані оновлення, про що свідчать численні зміни, внесені до Кримінально-процесуального кодексу України (так звана "мала судова реформа"); розробка нових нормативно-правових актів: Проекту нового Кримінально-процесуального кодексу України (реєстр. № 1233), Проекту нового Закону "Про адвокатуру" (реєстр. № 7051) тощо. Саме права особи мають стати найголовнішою метою перетворень, які покликані принципово змінити стосунки між державою і людиною. Дослідження питань щодо місця і ролі функції захисту у структурі кримінально-процесуальної діяльності, дотримання конституційних принципів зумовлено необхідністю визнання й послідовного закріплення у національному законодавстві міжнародно-правових норм і стандартів вирішення правових спорів.

Проблемам удосконалення кримінально-процесуального права в частині захисту прав суб'єктів кримінального процесу присвячено чимало наукових праць вітчизняних і зарубіжних вчених: В. Д. Адаменка, Т. В. Варфоломеевої, І. Ю. Гловацького, В. Г. Гончаренка, С. В. Гончаренко, Ю. М. Грошевого, Ю. О. Гурджі, П. М. Маланчука, В. Т. Маляренка, О. Р. Михайленка, М. М. Міхенка, А. В. Молдована, В. Т. Нора, В. О. Попелюшка, О. Д. Свя-

тоцького, М. С. Строговича, В. М. Тертишника, Р. А. Чайки, О. Г. Шила і ряду інших вчених. У зв'язку із зазначеними вище змінами, які відбулись у суспільстві та змінами кримінально-процесуального законодавства питання реалізації функції захисту в кримінальному процесі України набуло актуальності.

Реалізація функції захисту є процесом втілення правових приписів по здійсненню захисту особи під час кримінального провадження у поведінці суб'єктів цієї функції. Завдяки реалізації правових норм, які передбачають здійснення функції захисту, досягаються мета і результати правового регулювання, що проголошуються законодавцем в процесі правотворення. Функція захисту реалізується наданням її суб'єктам необхідних правових можливостей для доведення невинуватості особи у вчиненні злочину або приведення доказів, які підтверджують обставини, що пом'якшують її вину.

В кримінальному процесі, як і в будь-якому іншому юридичному процесі, виділяють гарантії забезпечення реалізації функції захисту, тобто умови для її здійснення. Одним із елементів (напрямків) державної діяльності є створення умов для реалізації прав і свобод людини шляхом позитивного впливу на формування їх загально-соціальних гарантій.

Статус суб'єктів функції захисту в кримінальному процесі включає в себе такі елементи, як: права, обов'язки, гарантії, відповідальність. Гарантії права на захист є частиною інституту конституційного статусу особи і представляють собою сукупність конституційних, кримінально-процесуальних правових норм, що визначають процесуальне становище тієї чи іншої особи під час кримінального провадження.

Юридичні гарантії – це система правових норм, що визначають умови і порядок реалізації прав і свобод громадян, а також засоби їх охорони і захисту. Ознаками гарантій в будь-якому праві є: об'єктивізація в нормах права, передбачені законом правові засоби реального забезпечення охоронюваного інтересу, обумовленість державно-правовим режимом, взаємозв'язок правових норм і заснованих на них процесуальних дій суб'єктів тієї чи іншої функції. Нерозривний зв'язок статусу особи і її юридичних гарантій не вик-

ликає сумнівів. Правовий статус особи без правових гарантій, які забезпечують її реалізацію її прав, свобод, обов'язків, охороняють їх від порушень, неможливо розглядати як реальний, оскільки він буде мати, швидше за все, формальний характер.

Одним із видів юридичних гарантій виступають кримінально-процесуальні гарантії – як передбачені кримінально-процесуальним законом засоби забезпечення досягнення завдань кримінального провадження й охорони прав і законних інтересів суб'єктів, які беруть участь у ньому. У теорії кримінально-процесуального права існує багато підходів до класифікації процесуальних гарантій. Але всі науковці погоджуються з тим, що процесуальні гарантії – це не розрізнені засоби, а цілісна система таких засобів, які в сукупності і забезпечують правосуддя.

При дослідженні процесуальних гарантій як забезпечення здійснення функції захисту ми виходимо з того, що вони є єдиними, спрямованими на реалізацію завдань кримінального судочинства і залежать від обсягу прав і обов'язків того чи іншого суб'єкта, а також від створення необхідних умов з боку органів і осіб, які ведуть процес, для їх втілення у життя. Розвиток системи процесуальних гарантій забезпечення прав і свобод людини в кримінальному процесі, як вірно зазначає В. М. Тертишник, передбачає: виконання конституційних вимог щодо недопустимості звуження існуючих прав і свобод та гарантій їх захисту; розширення існуючої системи та обсягу і змісту окремих прав і свобод; чітке законодавче визначення підстав, умов і процедури застосування примусових заходів; створення такої моделі процесуальної форми, за якої примусові заходи, втручання в права, свободи і законні інтереси людини дійсно б мали місце тільки за умов крайньої необхідності; чітке визначення механізму застосування примусових заходів та виникаючих при цьому правовідносин; обґрунтованість всіх рішень щодо втручання в права і свободи людини; дієвість процесуального контролю; визначення відповідальності за всі прояви необґрунтованого втручання в гарантовані законом права і свободи людини; створення доступного, простого і надійного юридичного механізму захисту і відновлення прав і свобод, правової реабілітації та відшкодування заподіяної шкоди незаконними діями [5, с. 41].

Кримінально-процесуальні гарантії за аналогією з матеріальною теорією права, можуть бути конституційними (закріплені в конституції України і характерні для будь-якого провадження) і галузевими (закріплені в кримінально-процесуальному законодавстві).

Конституцією України закріплено широкі правові гарантії для особи (Р. II): захист прав і свобод громадянина; кожний вправі захищати свої права і свободи всіма дозволеними способами; кожен має право на судовий захист, на оскарження дій і рішень органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань, посадових осіб; кожний вправі у відповідності з міжнародними договорами звертатись до міждержавних органів, якщо вичерпані всі можливості внутрішньодержавного захисту; закон, який встановлює або обтяжує відповідальність, не має зворотної сили; ніхто не може нести відповідальність за діяння, яке в момент його вчинення не визнавалось правопорушенням; якщо після вчинення правопорушення відповідальність за нього усунена або пом'якшена, то застосовується новий закон та інші. КПК України закріплено наступні процесуальні гарантії прав і свобод підозрюваного (обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого): принципи кримінального провадження; стадійність такого провадження; зміст і порядок складання процесуальних документів; порядок збирання доказів та їх видів, джерел і процедури оцінювання; порядок оскарження рішень у кримінальній справі; строки кримінального провадження; загальний нагляд органами прокуратури за дотриманням законності при здійсненні зазначеного провадження; порядок виконання рішення суду у кримінальній справі тощо. Всі зазначені гарантії покликані забезпечити реалізацію суб'єктами кримінального провадження своїх процесуальних функцій.

Реалізація вказаних гарантій здійснюється через процесуальні механізми, які визначають межі кримінально-процесуального права: кожному гарантується право на отримання кваліфікованої правової допомоги, кожний затриманий, заарештований має право скористатися допомогою захисника; кожній особі, яка притягується до кримінальної відповідальності гарантується презумпція невинуватості, ніхто не може бути двічі притягнутий до кримінальної відповідальності за один і той самий злочин; ніхто не зобов'язаний свідчи-

ти проти самого себе, своїх родичів і близьких, а також існує перелік осіб, які не можуть допитуватись як свідки; кожний має право на дотримання процесуальних строків, встановлених законодавством.

Слід відмітити, що всі кримінально-процесуальні гарантії діють в комплексі. Вони впливають, створюють умови для правомірної реалізації функції захисту.

Юридичні гарантії являють систему взаємопов'язаних форм і засобів (нормативних і процесуальних), які забезпечують визнання, захист і реалізацію відповідних прав й обов'язків, конструктивне вираження принципу "самозахисту" права [4, с. 428]. Вони втілюють ідею таких погоджувальних дій права і держави, коли одні форми, напрямки і функції державно-правової регуляції й діяльності є захисним механізмом для інших, і навпаки [там само]. І лише у контексті взаємної підтримки і погодження різних частин державно-правового комплексу окремі спеціальні форми і конструкції юридичних гарантій, прав і свобод особи можуть реально здійснити свою захисну роль.

До кримінально-процесуальних гарантій, які забезпечують реалізацію функції захисту слід віднести: процесуальну форму, засади кримінального провадження, дотримання процесуальних строків, процесуальні права і обов'язки (в тому числі право на захист, на оскарження процесуальних дій і рішень органів досудового розслідування і суду), заходи процесуального впливу.

Важливим є не лише законодавче закріплення прав, але й адекватне сприйняття чинного нормативного матеріалу всіма його адресатами, що знаходить вираження у безпосередній діяльності, завдяки якій реалізується надане право, та у правозастосовчій діяльності держави. Остання включає можливість примусового виконання прав громадян і усунення перешкод на шляху їхньої реалізації.

Реалізація прав і обов'язків суб'єктів функції захисту в кримінальному процесі вимагає від відповідних органів (посадових осіб) багатофункціональної діяльності по їх захисту, державних гарантій, створенню умов для практичного здійснення. Розвинене, юридично закріплене правове регулювання кримінально-процесуальних відносин виражається не лише у визначенні для їх учасників

суб'єктивних прав і юридичних обов'язків (реалізуючи свій процесуальний статус, суб'єкти функції захисту вступають у різні правовідносини з іншими учасниками провадження), але й у встановленні порядку втілення їх у життя.

В умовах режиму законності будь-яка діяльність по реалізації правових приписів потребує юридичної регламентації, яка відповідає процесуальній формі її здійснення. Правові норми, порядок реалізації яких юридично не регламентований, часто виявляються мало ефективними, не вирішують покладених на них завдань. Тому сповна закономірно, що в сучасних умовах, коли в нашій суспільній свідомості значно підвищується оцінка ролі права, важливість забезпечення норм права такими дієвими юридичним механізмами, які гарантували б їх належне здійснення, невинно зростає.

Таким чином, процесуальна форма існує не лише для того, щоб якимсь чином упорядкувати, організувати дії з реалізації норм права, але і для того, щоб гарантувати правовий характер самих цих дій, слідувати їх адекватним засобам досягнення цілей правового регулювання.

Своєрідність діяльності по реалізації функції захисту обумовлена специфікою норм, що реалізуються, і залежить від того, регулятивні це норми чи охоронні. Важливе значення має і те, що реалізація правових норм може бути і безпосереднім використанням суб'єктом прав, виконанням покладених на нього обов'язків, дотриманням заборон і їх використанням, виконанням і дотриманням опосередкованих актів правозастосування.

Реалізація функції захисту завжди пов'язана лише з правомірною поведінкою її суб'єктів, тобто такою, яка відповідає правовим приписам. У одному випадку – це активні позитивні дії (використання права або виконання обов'язку по захисту); у іншому – це бездіяльність суб'єктів (утримується від здійснення протиправних дій або дій, які зашкодять інтересам підзахисного). Отже, правомірна поведінка суб'єктів функції захисту реалізує норму права, а неправомірна – порушує.

До форм реалізації, виходячи із загальної теорії держави і права, слід відносити: дотримання норм права, виконання норм права, їх використання і застосування. Механізм реалізації функції захисту

виступає формою останнього. Особа, щодо якої порушено кримінальну справу, свої права може реалізувати сама, через законного представника або за допомогою захисника. Крім того, органам досудового розслідування кореспондує обов'язок по забезпеченню вказаній особі можливості скористатися правом на захист. Правові норми, які забезпечують здійснення функції захисту, реалізуються у різних формах. Це обумовлюється рядом обставин: процесуальним становищем суб'єкта, його відношенням до правових приписів; формою зовнішнього прояву правомірної поведінки. Ініціатива захисту завжди залежить від суб'єкта захисту, а форма останнього визначається суб'єктом правозастосування. Отже, у механізмі реалізації функції захисту слід виділити такі форми: 1) реалізація функції захисту підозрюваним, обвинуваченим, підсудним, засудженим, виправданим; 2) реалізація даної функції представниками вказаних осіб: близькими родичами і захисником. Крім того, форма реалізації функції захисту може носити добровільний характер – на розсуд підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, або примусовий характер – випадки обов'язкової участі захисника.

Слід звернути увагу, що реалізація досліджуваної функції в залежності від суб'єктного складу може бути індивідуальною – самим підозрюваним, обвинуваченим, підсудним, засудженим, виправданим або колективною – при участі захисника чи близького родича. У випадках обов'язкової їх участі форма є лише колективною, оскільки всі підзахисні, незалежно від визнання їх суб'єктом злочину, є суб'єктами функції захисту. Враховуючи віковий і психофізичний стан особи, яка притягується до кримінальної відповідальності (тобто дієдатність цієї особи), ми можемо говорити про повну і обмежену можливість реалізації функції захисту.

За характером дій суб'єктів функції захисту, мірою юридичної заінтересованості формами реалізації є: дотримання, виконання і використання правових приписів, спрямованих на здійснення захисту від кримінального переслідування. Така форма реалізації норм права як застосування не характерна для суб'єктів функції захисту, оскільки її здійснюють уповноважені державою органи, покликані розслідувати і розглядати у судовому порядку кримінальну справу.

Дотримання норм права має місце тоді, коли суб'єкти утримуються від здійснення дій, що забороняються правом. Це пасивна форма поведінки. Наприклад, захисник при здійсненні захисної діяльності не використовує засоби, не передбачені законом або ті, які зашкодять інтересам підзахисного; дотримується правил адвокатської етики. Чи – затримана особа не заперечує проти призначення їй захисника, якщо обраний нею захисник не може протягом 24 годин з моменту затримання з'явитись для участі у справі. Тобто, у такій формі реалізуються забороняючі норми. Виконання норм права відбувається, коли суб'єкти виконують покладені на них юридичні обов'язки. У цих випадках вони діють активно. Наприклад, здійснення захисником доказової діяльності по збиранню доказів; дотримання належної поведінки підозрюваним (обвинуваченим, підсудним, засудженим); з'явлення за викликом до органу досудового розслідування і суду. Використання правових приписів – коли суб'єкти функції захисту на свій розсуд, за своїм бажанням використовують надані їм права. На відміну від дотримання і виконання, пов'язаних з реалізацією заборон і юридичних обов'язків, використанням є здійснення дій, що дозволяються законом. Шляхом використання реалізуються уповноважуючі норми. Наприклад, права підозрюваного закріплені ст. 43-1 КПК, обвинуваченого – ст.ст. 43, 197 КПК, підсудного – ст. 263 КПК, захисника – ст.ст. 48, 219 КПК. Права близьких родичів – як захисників, окремо законодавцем не виділені.

З точки зору механізму реалізації виділяються так звані абсолютні (безумовні) і відносні права [3, с. 240]. До абсолютних відносяться права суб'єктів функції захисту, якими вони користуються на свій розсуд, а суб'єкти органів державної влади зобов'язані створити умови і не заважати їх реалізації, захищати їх. Це, наприклад, право на оскарження, на дачу показань, на відмову від дачі показань, на заявлення клопотань, відводів тощо. Реалізація абсолютних прав залежить, головним чином, від волі особи. Відносними слід вважати такі права, для реалізації яких потрібне відповідне рішення органу досудового розслідування або суду. Наприклад, особа, яка притягується до кримінальної відповідальності, має право на захисника, але останній може вступити у справу лише після до-

пуску до участі в ній, який здійснюється на підставі рішення особи, яка провадить розслідування. Або підозрюваний має право на перекладача, якщо не володіє мовою, якою ведеться провадження. Водночас, скористатися цим правом він може лише після призначення перекладача органом (посадовою особою), в провадженні якого перебуває справа (ст. 128 КПК). Тобто, воля особи повинна опосередковуватись волею органу розслідування чи суду, актом застосування права.

Серед процесуальних обов'язків суб'єктів функції захисту, які певним чином також впливають на її реалізацію, можна також говорити про абсолютні і відносні обов'язки. Абсолютні – не залежать від якихось конкретних обставин, вони безумовні і покладаються на кожного (дотримання порядку під час судового засідання, з'явитися за викликом до органу досудового розслідування, суду). Відносні обов'язки виникають із правомірних дій, спрямованих на набуття прав і користування ними (виконання законних вимог органу досудового розслідування, суду; збирання доказів, що виключають або пом'якшують вину підзахисного; обов'язок зазнати заходів примусу: затримання, позбавлення прав тощо; виконання кримінальних покарань: позбавлення волі, обмеження волі тощо).

Серед обов'язків суб'єктів досліджуваної функції за критерієм захисту їх правовими санкціями можна виділити не забезпечені і забезпечені санкціями. Наприклад, за порушення порядку під проведення судового засідання порушника порядку може бути попереджено, видалено із зали судового засідання, застосовано адміністративне стягнення; у випадку неявки за викликом до органу досудового розслідування (суду) особу може бути піддано приводу; за порушення адвокатської таємниці адвокат може бути позбавлений свідцтва на право зайняття адвокатською діяльністю і т.д. Водночас, обов'язок по збиранню доказів не забезпечений санкцією.

Однією із складових реалізації функції захисту в кримінальному процесі є засоби і способи її здійснення. Спосіб здійснення функції захисту – це заходи, передбачені законом з метою усунення порушення права. Засоби здійснення функції захисту – це прийоми, що

допускаються законом для забезпечення права на захист. Засоби захисту можуть включати в себе активні дії (давання показань, збирання доказів, заявлення клопотань) і бездіяльність (відмова від давання показань). Систему засобів і способів характеризують:

- 1) спільні завдання – забезпечити функцію захисту від кримінального переслідування;
- 2) об'єднання в ній тільки засобів і способів захисту законних прав та інтересів в рамках кримінального процесу;
- 3) єдина нормативна основа – процесуальні норми КПК;
- 4) застосування цих засобів і способів тільки визначеними зако- ном учасниками кримінального провадження.

До засобів і способів, завдяки яким здійснюється функція захи- сту в кримінальному процесі, слід віднести: участь у слідчих діях; подання скарги на дії і рішення органу досудового розслідування, прокуратури чи суду; оскарження дій захисника; заявлення клопо- тань; подання доказів; застосування захисником науково-техніч- них засобів; опитування громадян захисником; давання показань підозрюваним (обвинуваченим, підсудним).

Показання підозрюваного (обвинуваченого, підсудного) висту- пають джерелом доказів і одним із засобів реалізації самою цією особою функції захисту. Показання, як сукупність процесуальних дій, прив'язані до обвинувачення та розслідування, обумовлені да- ними процесуальними діями, логічно впливають з них, але, разом з тим, є самостійними, історично (в аспекті генезису відповідаль- ності) та соціально значимими в плані дотримання прав особи.

Показання інтегрують інші процесуальні дії, які за характером тяжіють до нього: ознайомлення з матеріалами справи, надання доказів, можливість заявляти клопотання, відводи. Законодавець підкреслює значення показань як домінуючого доказу у справі. У показаннях підозрюваний (обвинувачений) може викласти аргумен- ти у свій захист, мотиви, причини та умови вчинення злочину, спро- стувати висунуті проти нього обвинувачення. Показання є важли- вою процесуальною гарантією захисту прав особи, спрямованою проти несправедливого притягнення до кримінальної відповідаль- ності.

Серед способів захисту прав громадян у кримінальному провадженні слід визначити: поновлення порушених прав і свобод громадян шляхом скасування процесуального акту, що містить рішення про незаконне обмеження прав і свобод громадян, зміна правових наслідків від прийнятого рішення посадовою особою; притягнення до відповідальності посадових осіб за неправомірне та незаконне застосування заходів процесуального примусу; відшкодування шкоди, що була заподіяна громадянинуві незаконними діями органів досудового розслідування, прокуратури і суду.

Таким чином, права і свободи підозрюваного (обвинуваченого, підсудного) забезпечуються визначеним механізмом охорони та захисту, який реалізується, зокрема через правову регламентацію юридичних гарантій, форм, засобів і способів здійснення захисної діяльності. Створення умов для реалізації функції захисту в кримінальному процесі сприяє ефективному здійсненню права на захист і залежить від нормативно-правового закріплення останнього та діяльності органів досудового розслідування, прокуратури і суду.

Список використаних джерел

1. Конституція України: Науково-практичний коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін.; Ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. – Харків: Видавництво "Право"; К.: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. – 808 с.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. Т. Маляренка, В. Г. Гончаренка – К., – "Форум", 2003.-940 с.
3. Скаун О. Ф. Теория государства и права: Учебник / О. Ф. Скаун. – Харьков: Консум; Университет внутренних дел, 2000. – 704 с.
4. Теория государства и права: курс лекцій / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Юристъ, 2004. – 672 с.
5. Тертишник В. М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України / В. М. Тертишник. – К.: Видавництво А. С. К., 2003.- 1056 с.